

Anna Niewiadomska, Ewa Sobolewska-Poniedziałek

Uniwersytet Zielonogórski

e-mail: a.niewiadomska@wez.uz.zgora.pl; e.sobolewska-poniedziałek@wez.uz.zgora.pl

SREBRNA GOSPODARKA – NOWY PARADYGMAT ROZWOJU STARZEJĄCEJ SIĘ EUROPY

SILVER ECONOMY – THE NEW DEVELOPMENT PARADIGM OF AGEING EUROPE

DOI: 10.15611/e21.2015.3.04

JEL Classification: A10

Streszczenie: Od kilku dekad trwa w Europie burzliwa dyskusja na temat przyczyn, przebiegu i konsekwencji zachodzących zmian demograficznych. Ich dynamika jest zróżnicowana w skali kontynentu, jednakże kierunek podobny. Analiza już odnotowanych przeobrażeń struktury wiekowej społeczeństw europejskich oraz dostępnych prognoz ludności jednoznacznie wskazuje, iż wiele krajów regionu doświadcza bądź doświadczy w przyszłości zwiększonej dynamiki starzenia się populacji. Proces ten w perspektywie ekonomicznej postrzegany jest głównie w kategoriach problemów dla wzrostu gospodarczego oraz finansów publicznych. Z jednej strony obawy budzą rosnące koszty utrzymania coraz liczniejszych „nieprodukcyjnych” grup ludności, obciążających za pośrednictwem transferów społecznych system finansów publicznych. Z drugiej strony niski przyrost naturalny wraz z wydłużaniem się czasu trwania życia przyczynia się do powstania niedoborów zasobów pracy i ich starzenia się. W poszukiwaniu odpowiedzi na pytanie, jak utrzymać wzrost gospodarczy w nowych realiach demograficznych, uwaga coraz częściej kierowana jest na tzw. srebrną gospodarkę, u której podstaw leży pozytywne podejście do starzenia się populacji. Traktowanie tego procesu jako szansy, a nie tylko zagrożenia ma swoje źródło w przekonaniu, iż starzejące się społeczeństwa stworzą nowe możliwości rozwoju gospodarczego przez kreowanie popytu na nowe produkty i usługi lub ich przystosowanie do potrzeb osób starszych, jak również zwiększenie aktywności zawodowej tej grupy. Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie istoty srebrnej gospodarki, stanowiącej stosunkowo nową wizję rozwoju Europy. Główną przesłanką zainteresowania się tą koncepcją była coraz większa świadomość wśród decydentów, a także naukowców co do nieuchronności pewnych zmian demograficznych. Chcąc określić ich skalę oraz zróżnicowanie regionalne, wykorzystano dostępne dane rzeczywiste oraz prognostyczne, przygotowywane przez Departament Ludnościowy ONZ. Zamierzeniem było ukazanie skali wyzwań oraz szans wynikających ze zmian struktury wieku ludności na Starym Kontynencie. Aby zrealizować powyższy cel, zastosowano metodę analizy porównawczej oraz *desk research*. Pierwsze europejskie doświadczenia z wdrażania srebrnej gospodarki pozwalają sądzić, iż wzrost liczby osób uznawanych w danym społeczeństwie za starsze może stać się początkiem nowej ścieżki rozwoju dla podmiotów gospodarczych. W niniejszym opracowaniu przyjęto tezę, iż strategia rozwoju uwzględniająca potrzeby starzejącej się populacji sprzyja poprawie jakości życia nie tylko osób starszych, ale również pozostałych członków populacji. Przeprowadzona analiza, odwołująca się m.in. do japońskich doświadczeń, stanowi tego potwierdzenie. Trzeba jednak pamiętać o tym, że przekucie zagrożeń w szanse wymaga zrozu-

mienia istoty powiązań między sferą gospodarczą a demografią. Z tego też względu część opracowania została poświęcona przybliżeniu tej właśnie kwestii. Konkludując, można stwierdzić, iż możliwości wzrostu wynikające ze starzenia się populacji nie zostaną zrealizowane automatycznie. Ważna jest determinacja w upowszechnianiu poglądu, iż osoby starsze stanowią wartościową część każdego społeczeństwa i gospodarki. Wydaje się, że srebrna gospodarka z jednej strony stanowi dobry przykład systemu ekonomicznego pozwalającego na zagospodarowanie starszych wiekiem zasobów pracy, z drugiej zaś kreuje innowacyjne podejście do zaspokajania potrzeb nie tylko osób starszych, ale również pozostałych grup społecznych.

Słowa kluczowe: srebrna gospodarka, starzenie się społeczeństw, wzrost gospodarczy, dywidenda demograficzna.

Summary: For several decades heated discussion in Europe have continued on the causes, course and consequences of demographic changes. The dynamics of changes varies across the continent, but the direction is consistent. The analysis of transformations already recorded in the age structure of European societies and the available population projections, clearly indicates that many countries in the region are experiencing or will experience the increased dynamics of ageing of the population. This process from the economic perspective is seen mainly in terms of problems for economic growth and public finances. On the one hand, what raises fears are the increasing costs of maintaining a growing number of “non-productive” sectors of the population and aggravating social transfers through the system of public finance. On the other hand, low birth rates accompanied with the increasing duration of life, contribute to the emergence of labor shortages and the ageing. In search of answers to the question on how to sustain economic growth in the new demographic realities more and more attention is directed to the so-called silver economy, underlying positive approach to ageing population. Treating this process as an opportunity and not just a challenge stems from the belief that ageing societies will create new opportunities for economic development through the creation of demand for new products and services or their adaptation to the needs of the elderly, as well as increased activity of this group. The aim of this study is to present the essence of silver economy, which is a relatively new vision for Europe. The main premise of interest in this concept is growing awareness of inevitability of demographic changes among policy makers and researchers. In order to determine their scale and regional disparities were used actual data available and forecasting, prepared by the UN Population Department. The intention was to show the challenges and opportunities arising from changes in the age structure of the Old Continent. To achieve this objective the comparative analysis method and desk research were used. The first European experience with silver economy implementation suggests that an increase in the number of people as elderly in the population can become the beginning of a new path of development for businesses. In this paper the concept is acknowledged that development strategy taking into account the needs of an ageing population is conducive to improving the quality of life not only of the elderly, but also of other members of the population. The analysis draws on, among others, the Japanese experience as the confirmation. We must, however, remember that turning threats into opportunities requires an understanding of the essence of the relationship between the economics and the demography. For this reason part of the study was devoted to highlighting this very issue. In conclusion it can be stated that growth opportunities stemming from the ageing of the population will not be achieved automatically – the robustness in promoting the idea that older people constitute a valuable part of every society and the economy, is among critical factors. It seems that the silver economy is a good example of the economic system that allows the management of older labor. On the other hand it creates an innovative approach to meet not only the needs of the elderly, but also other social groups.

Keywords: silver economy, ageing of society, economic growth, demographic dividend.

1. Wstęp

Od kilku dekad kraje europejskie doświadczają zasadniczych zmian demograficznych. W opinii holenderskiego demografa D. van de Kaa można mówić o ustaleniu się nowego porządku demograficznego w Europie. Analiza kolejnych projekcji ludności Unii Europejskiej przygotowanych przez Eurostat wskazuje na znaczne zmiany struktury wiekowej populacji. Z jednej strony przewiduje się zaawansowanie procesu starzenia się ludności, co oznacza również starzenie się ludności w wieku produkcyjnym. Z drugiej strony prognozuje się utrzymanie niskiego poziomu dzietności prowadzącego do spadku populacji. W konsekwencji wiele krajów europejskich doświadczy problemów wynikających z zachwiania równowagi demograficznej. W przypadku państw Europy Środkowo-Wschodniej dodatkowo dochodzą problemy z nasiloną emigracją zarobkową, dotyczącą głównie osób młodych. Wspomniane kierunki przeobrażeń ludnościowych z racji towarzyszących im konsekwencji stanowią ogromne wyzwanie dla państw i społeczeństw. Jednym z zasadniczych pytań, na które kraje poszukują obecnie odpowiedzi, jest to, jak utrzymać ciągłość rozwoju w starzejącym się społeczeństwie?

Analizując literaturę przedmiotu oraz śledząc współczesny dyskurs publiczny dotyczący przemian demograficznych na kontynencie europejskim, można zauważyć stopniową zmianę podejścia do problemu. Obok wizji rosnących kosztów ekonomicznych i społecznych wspomnianych zmian, uwaga coraz częściej kierowana jest na pozytywne podejście do konsekwencji procesu starzenia się ludności. W tym nurcie rozważań mieści się koncepcja aktywnego starzenia się oraz idea srebrnej gospodarki, stanowiące przykład strategii umożliwiających aktywne przygotowanie się społeczeństwa i gospodarki do nowych proporcji demograficznych. Niniejszy artykuł zawiera analizę głównych założeń srebrnej gospodarki, których wdrożenie umożliwi transformację problemów demograficznych w określone szanse na rozwój. W artykule przyjęto tezę, iż strategia rozwoju uwzględniająca potrzeby starzejącej się populacji sprzyja poprawie jakości życia nie tylko osób starszych, ale również pozostałych członków populacji. Z uwagi na rozbieżności w dynamice procesów ludnościowych zachodzących w Europie dokonano ich analizy porównawczej, wykorzystując projekcje ludnościowe ONZ.

2. Przestrzenne zróżnicowanie procesu starzenia się europejskich społeczeństw

Według demografów zachodzące w Europie procesy ludnościowe są nieuchronne i w najbliższych dekadach nieodwracalne (por. [Okólski 2010; Van de Kaa 2008; Kohler, Billari, Ortega 2006, s. 48-109]). Rozpatrując je w perspektywie globalnej, można zauważyć, że kontynent europejski na tle innych części świata wyróżnia w ostatnich dekadach jedna z najniższych dynamik przyrostu ludności. Zmniejszenie dynamiki zaludniania się jednak dotyczy poszczególnych krajów w różnym stop-

niu i zakresie. O ile w regionie Europy Środkowej i Wschodniej od lat dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku utrzymuje się spadające tempo przyrostu ludności, o tyle w krajach Europy Zachodniej, Północnej, Południowej druga połowa lat dziewięćdziesiątych oraz początek obecnego stulecia przyniosły wzrost liczby ludności. W pierwszej grupie znalazły się m.in. kraje nadbałtyckie oraz Rosja i Ukraina, w których odnotowano znaczny spadek liczby mieszkańców. W przypadku niektórych krajów z Europy Środkowej, Północno-Wschodniej ów spadek był efektem nie tylko ubytku naturalnego, ale również ujemnego salda migracji. Natomiast w Irlandii, Wielkiej Brytanii, Szwecji, Norwegii, Portugalii oraz we Włoszech, które zarejestrowały przyrost liczebności populacji, przyrost naturalny odegrał stosunkowo niewielką rolę. Zwiększenie populacji było efektem napływu imigrantów kompensujących w pewnym zakresie niedobory ludnościowe danego kraju [Strzelecki 2013, s. 2].

Wspomniane zróżnicowanie tendencji demograficznych nie zmienia ogólnego kierunku zmian ludnościowych zachodzących na kontynencie europejskim, oznaczającego w ujęciu globalnym spadek udziału ludności Europy w populacji światowej (tab. 1).

Tabela 1. Populacja wybranych regionów jako % światowej populacji

Wyszczególnienie	1950	2000	2010	2050	Zmiana 1950-2000	Zmiana 2000-2050
Azja	55,6	60,5	60,3	54,1	4,9	-6,4
Chiny	21,9	20,7	19,6	14,5	-1,1	-7,4
Japonia	3,3	2,1	1,8	1,1	-1,2	-1,0
Europa	21,6	11,9	10,6	7,2	-9,7	-4,7
USA	6,2	4,7	4,6	4,2	-1,6	-0,5

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [Probabilistic Population Projections...].

Według przewidywań Departamentu Badań Ludnościowych ONZ liczba ludności w Europie w latach 2005-2100 będzie spadać niezależnie od wariantu prognozy¹. Jednakże skala spadków przewidywana dla okresu 2005-2050 w prognozie opublikowanej w 2012 roku jest niższa, aniżeli zakładano we wcześniejszych przewidywaniach. Dodatkowo nastąpi przesunięcie w czasie pojawienia się wspomnianej tendencji spadkowej.

Wyjaśnienie przyczyn aktualnej i przewidywanej dynamiki zmian ludnościowych w Europie wymaga przyjrzenia się kierunkowi podstawowych procesów demograficznych, tj. rozrodczości, umieralności i migracji. Wzrost bądź spadek wielkości populacji jest rezultatem różnicy między liczbą urodzeń i zgonów korygowanej

¹ Departament Ludnościowy ONZ co dwa lata przygotowuje prognozy dotyczące przyszłej liczby i struktury ludności świata. Szacunki dokonywane są w kilku wariantach: niskim, średnim oraz wysokim, różniących się przewidywanym poziomem dzietności.

przez saldo migracji. Według najnowszych przewidywań ONZ postawy prokreacyjne współczesnych Europejczyków będą miały kluczowe znaczenie dla kształtowania się procesów demograficznych. Jak wynika z danych przedstawionych w tab. 2, pewna stabilizacja bądź nieznaczny wzrost ludności Europy w okresie do roku 2030 będzie rezultatem dodatniego salda migracji przy utrzymującym się niskim poziomie dzietności.

Tabela 2. Demografia Europy według prognoz ONZ w okresie 2005-2100*

Wyszczególnienie	2005	2010	2015	2020	2030	2050	2075	2100
Populacja ogółem (tys.)	732 970	740 308	743 123	743 569	736 364	709 067	665 069	638 816
Wskaźniki dynamiki (rok 2005 = 100)	100	101,0	101,3	101,4	100,5	96,7	90,7	87,1
Współczynnik przyrostu naturalnego (%)	-1,5	-0,5	-0,8	-1,3	-2,5	-3,5	-2,9	-1,6
Współczynnik zgonów na 1000 ludności	11,6	11,3	11,6	11,8	12,2	13,6	13,2	11,7
Współczynnik dzietności	1,43	1,54	1,58	1,61	1,71	1,80	1,87	1,89
Liczba migrantów (tys.)	9 373	9 288	5 897	5 292	4 680	4 522	2 281	-
Saldo migracji na 1000 ludności	2,6	2,5	1,6	1,4	1,3	1,3	0,7	-

*Wybrane wskaźniki.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [*World Population Prospects...*].

W przypadku umiarności jej wysoki poziom na tle innych części świata wynika ze struktury wieku mieszkańców Europy i wysokiego tempa ich starzenia się. Według demografów można obecnie mówić o tzw. nowej demografii Europy, której przejawem jest utrwalenie się procesu odtwarzania pokoleń na poziomie poniżej prostej zastępowalności pokoleń. Cechą wyróżniającą Stary Kontynent jest również stałe wydłużanie się życia ludzkiego [Kotowska, Józwiak 2012, s. 9-12]. Wzrost średniej długości życia Europejczyków związany jest z ogólną poprawą ich stanu zdrowia, osiągniętą dzięki upowszechnieniu dostępu do opieki zdrowotnej, postępowi medycyny oraz poprawie warunków życia ludności. Analiza danych zawartych w tab. 3 pokazuje, iż już w obecnej dekadzie średnia oczekiwana długość życia Europejczyków wyniesie 80 lat, z wyjątkiem mieszkańców państw Europy Wschodniej, którzy osiągną ten poziom pod koniec wieku XXI. Zgodnie z danymi ONZ mediana wieku wzrosła w Europie o ponad 11 lat w okresie 1950-2010. Średnia wieku jest wyższa w krajach lub regionach, które odnotowują niski poziom płodności przez długi czas. Dzisiejsza Europa ma najstarszą populację, z medianą wieku 41 lat w 2013 roku, która ma wzrosnąć do 46 lat w 2050 roku, a następnie 47 lat w 2100 roku. Bliższa analiza danych zawartych w tabeli 3 wskazuje, że mediana wieku, podobnie jak średnia oczekiwana długość życia, będzie wyższa w analizowanym okresie w państwach Europy Zachodniej i Południowej.

Tabela 3. Średnia oczekiwana długość życia oraz mediana wieku w Europie* w latach 1950-2100

Wyszczególnienie	1950-1955	1965-1970	1985-1990	1995-2000	2000-2005	2005-2010	2010-2015	2015-2020	2025-2030	2045-2050	2070-2075	2095-2100
	Średnia oczekiwana długość życia											
Europa	63,6	70,0	72,8	73,1	73,8	75,3	76,1	76,9	78,5	81,3	84,7	87,9
Europa Wschodnia	60,3	69,1	69,8	67,9	67,9	69,5	70,2	70,9	72,3	74,9	78,1	81,1
Europa Zachodnia	67,7	71,1	75,5	77,7	78,9	80,2	81,1	81,8	83,3	85,9	88,9	91,8
Europa Północna	68,8	71,8	74,8	76,6	77,9	79,1	80,0	80,8	82,2	84,7	87,6	90,3
Europa Południowa	63,5	69,7	75,2	77,3	78,6	79,9	80,8	81,6	83,1	85,9	88,9	91,9
Wyszczególnienie	1950	1970	1990	2000	2005	2010	2015	2020	2030	2050	2075	2100
Mediana wieku**												
Europa	29,0	31,8	34,6	37,6	39,0	40,3	41,4	42,4	44,7	45,8	45,7	46,8
Europa Wschodnia	25,9	30,9	33,6	36,5	37,6	38,5	39,3	40,4	43,5	43,8	43,4	44,0
Europa Zachodnia	34,4	33,2	36,3	38,8	40,5	42,3	43,7	44,5	45,6	46,7	46,9	48,3
Europa Północna	33,6	33,5	35,6	37,6	38,7	39,7	40,4	40,8	42,1	42,9	44,4	46,5
Europa Południowa	27,3	31,1	34,6	38,2	39,7	41,3	43,1	44,9	48,2	50,1	49,3	49,9

*Europa Wschodnia: Białoruś, Bułgaria, Czechy, Mołdawia, Polska, Rumunia, Rosja, Słowacja, Ukraina, Węgry.

Europa Zachodnia: Austria, Belgia, Francja, Holandia, Luksemburg, Niemcy, Szwajcaria.

Europa Północna: Dania, Estonia, Finlandia, Islandia, Irlandia, Litwa, Lotwa, Norwegia, Szwecja, Wielka Brytania.

Europa Południowa: Albania, Bośnia i Hercegowina, Chorwacja, Grecja, Hiszpania, Malta, Portugalia, San Marino, Serbia i Czarnogóra, Słowenia, Watykan i Włochy.

** Mediana wieku ludności – miara określająca liczbę lat, której nie osiągnęła połowa roczników badanego społeczeństwa, a która została przekroczona przez drugą połowę.

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [World Population Prospects...].

Wzrost średniej przewidywanej długości życia wraz ze spadkiem dzietności powoduje daleko idące zmiany w strukturze wieku ludności. Ogólnoświatową prawidłowością w tym zakresie jest spadek udziału w populacji ogólnej dzieci i młodzieży, przy równoczesnym wzroście udziału osób w wieku starszym. Porównując zmiany w strukturze wieku wyznaczone przez wspomniane wskaźniki, można zauważyć, że najbardziej zaawansowany proces starzenia się populacji dotyczy Europy Zachodniej oraz Południowej. W okresie 2015-2100 nastąpi wzrost udziału osób starszych w populacji ogółem o blisko 10% w Europie Wschodniej, ponad 11% w Europie Zachodniej i Północnej oraz o 13,6 p.p. w Europie Południowej (tab. 4). Najmniejszy przyrost nastąpi zatem w Europie Wschodniej, co oznacza, że kraje tego regionu będą w relatywnie korzystniejszej sytuacji.

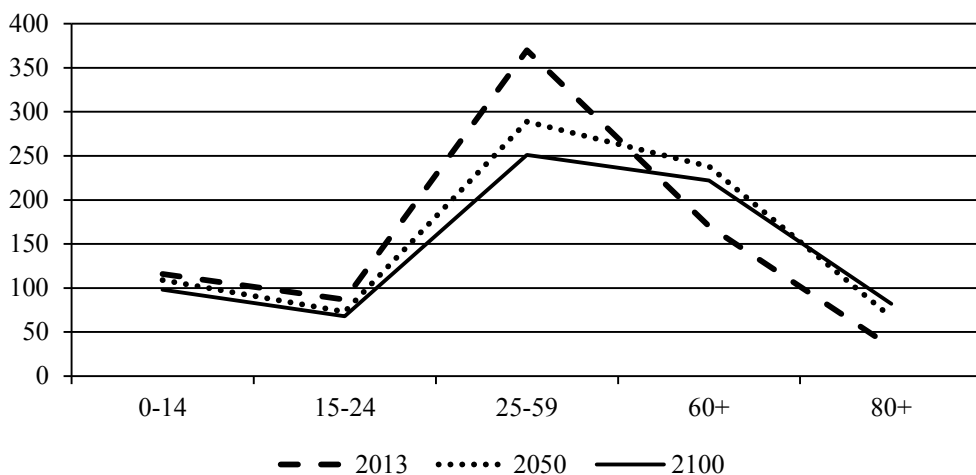
Tabela 4. Udział ludności z różnych grup wieku w poszczególnych regionach Europy w latach 2013-2100 (%)

Wiek	2015	2020	2040	2060	2080	2100
Europa Wschodnia						
0-14	15,7	16,6	14,9	15,9	16,5	16,3
15-64	69,8	67,2	64,7	58,8	60,4	59,6
65+	14,4	16,2	20,4	25,3	23,1	24,1
Europa Zachodnia						
0-14	15,4	15,3	14,9	15,7	15,2	14,9
15-64	64,8	63,3	57,0	55,6	55,4	53,7
65+	19,8	21,3	28,1	28,7	29,4	31,4
Europa Północna						
0-14	17,6	17,9	16,7	16,8	16,3	15,6
15-64	64,4	63,1	59,7	57,9	57,2	55,3
65+	18	18,9	23,6	25,2	26,6	29,1
Europa Południowa						
0-14	14,9	14,5	13,3	13,7	14,4	14,2
15-64	65,8	64,7	56,9	53,7	53,6	52,9
65+	19,3	20,7	29,7	32,6	32,0	32,9

Źródło: obliczenia własne na podstawie: [World Population Prospects...].

W opinii P. Szukalskiego należy zwrócić uwagę, iż proces starzenia się społeczeństw europejskich ma charakter dualny. Odzwierciedleniem owej dualności jest wzrost liczby zarówno osób, które ukończyły 65 lat, jak i osób najstarszych, mających 80 lat i więcej [Szukalski 2007, s. 10].

Według projekcji ONZ populacja osiemdziesięciolatek w okresie 2013-2050 podwoi się, osiągając poziom 67 mln osób, co będzie oznaczać wzrost udziału tej grupy wiekowej z 4,5% w 2013 do 9,5% w roku 2050. W dalszej zaś perspektywie, tj. do roku 2100, wzrośnie o kolejne 15 mln, zwiększając tym samym swój udział w populacji ogółem do 13% (rys. 1).

Rys. 1. Ludność Europy według grup wiekowych w latach 2013, 2050, 2100 (mln)

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [World Population Prospects...].

Prezentowane dane nie pozostawiają złudzeń co do kierunku zmian ludnościowych zachodzących w Europie. W ich świetle można mówić o rosnącej randze coraz liczniejszych roczników osób już urodzonych w stosunku do nielicznych roczników osób przychodzących na świat. Zgodnie z prognozami demograficznymi do końca XXI wieku liczba ludności starszej i w podeszłym wieku zasadniczo zmieni obraz społeczeństw kontynentu europejskiego.

3. Przesłanki powstania i główne założenia koncepcji srebrnej gospodarki

Przeprowadzona analiza stanowi potwierdzenie tego, iż wyzwaniem jest nie tylko obniżona dynamika przyrostu ludności, ale przede wszystkim zmiana proporcji demograficznych, z którymi gospodarki współczesnych państw próbują się zmierzyć. Powoduje to konieczność rewizji poglądów na temat roli osób starszych w społeczeństwie i gospodarce. Wraz z rosnącym ich udziałem w populacji coraz głośniejsze mówi się o potrzebie odejścia od marginalizowania potrzeb seniorów, czego skutkiem była dotychczasowa peryferyjna pozycja tej grupy w społeczeństwie, w kierunku działań włączających i aktywizujących. Populacja osób starszych oraz osoby będące na tzw. przedpolu starości to grupa, której przypisuje się obecnie coraz większą rolę, dostrzegając w niej niezwykle potencjał, który z rynkowego i społecznego punktu widzenia powinien być zagospodarowany.

Odzwierciedleniem nowego spojrzenia na pozycję osób starszych w społeczeństwie jest wzrost zainteresowania srebrną gospodarką ujmowaną jako szeroko pojęty

system ekonomiczny ukierunkowany na wykorzystanie potencjału osób starszych i uwzględniający ich potrzeby.

Sformułowana w latach siedemdziesiątych XX wieku koncepcja srebrnej gospodarki² zaczyna być postrzegana w kategoriach swoistego remedium na społeczno-ekonomiczne konsekwencje towarzyszące obecnym przemianom ludnościowym na Starym Kontynencie. Mimo iż czas i tempo starzenia się są różne w poszczególnych państwach europejskich, to jednak skutki dla sfery produkcji, kapitału i rynku pracy mają charakter ogólny. Z tego też względu pod koniec ubiegłego stulecia, kiedy obraz zmian demograficznych stał się bardziej widoczny, uznano w Unii Europejskiej starzenie się populacji za jedno z najważniejszych wyzwań XXI wieku. Czynnikiem, który pośrednio przyczynił się do wzrostu znaczenia tych kwestii, był znaczny spadek współczynnika dzietności poniżej 1,3 dziecka na kobietę, będący udziałem wielu krajów członkowskich. Potwierdzeniem rangi wyzwań z tym związanych było opublikowanie przez Komisję Europejską Zielonej Księgi *Wobec zmian demograficznych: nowa solidarność między pokoleniami* [Commission of the European Communities 2005]. Równocześnie we wspomnianym dokumencie zaprezentowano nieco inny obraz pokolenia ludzi starszych, którzy chcą być dłużej aktywnymi zawodowo i społecznie, są w coraz lepszej kondycji zdrowotnej, posiadają również oszczędności. W 2006 roku ukazał się kolejny komunikat Komisji Europejskiej zatytułowany *Demograficzna przyszłość Europy – przekształcić wyzwania w nowe możliwości*, gdzie podkreślono, że starzenie się społeczeństwa może również stanowić okazję do zwiększenia konkurencyjności gospodarki europejskiej przy założeniu, że przedsiębiorstwa będą korzystać z możliwości stworzonej przez starzenie się populacji, m.in. poprzez zaspokajanie potrzeb starszej klienteli, produkcję towarów i dostarczanie usług skierowanych do osób starszych [Commission of the European Communities 2006]. Można przyjąć, iż w tym właśnie dokumencie pojawił się europejski zarys koncepcji *silver economy*.

Zmiana podejścia – w koncepcji akceptującej starzenie się populacji jako szansy, a nie tylko zagrożenia – jest widoczna w sprawozdaniu KE na temat starzenia się z roku 2009, w którym podkreślono, iż starzejące się społeczeństwa stworzą nowe możliwości rozwoju dla innowacyjnych firm przez popyt na nowe towary lub usługi lub przystosowanie towarów i usług do potrzeb osób starszych. Co więcej, zwrócono uwagę, iż „możliwości rozwoju na tych przyszłych rynkach są znaczne, a w związku z faktem, iż dłuższe życie nie jest zjawiskiem ograniczonym do Europy, opracowane rozwiązania, produkty i usługi mogą być eksportowane do krajów trzecich, otwierając w ten sposób nowe rynki” [Commission of the European Communities 2009, s. 10].

Z analizy przytoczonych dokumentów wyłania się wizja srebrnej gospodarki, w której główny nacisk jest położony na konieczność dostosowania oferowanych na rynku towarów do wymagań i potrzeb osób starszych, co bywa określane jako

² Źródłem powstania koncepcji srebrnej gospodarki należy szukać w Japonii, w której stworzono podstawy systemu gospodarczego zorientowanego na potrzeby seniorów, opierającego się m.in. na wykorzystaniu gerontechnologii. Szerzej na ten temat m.in. w [Klimczuk 2011, s. 57-75].

tzw. srebrny rynek (*silver market*) lub srebrne przemysły (*silver industries*). Z czasem podejście to nabrało szerszego znaczenia. Oprócz działań mających zwiększać użyteczność oferowanych na rynku dóbr i usług dedykowanych seniorom, zaczęto dostrzegać konieczność tzw. uniwersalnego projektowania, tj. nowego podejścia do tworzenia takiej oferty, która będzie odpowiedzią na potrzeby bardziej uniwersalne niż potrzeby osób starszych. Ponadto dostrzeżono potrzebę zmiany podejścia od zindywidualizowanego, jednostkowego w kierunku grupowego, strukturalnego czy wręcz instytucjonalnego klienta, mającego jakiś związek z osobami starszymi. To bardziej holistyczne podejście do konsekwencji starzenia się uwzględnia także aspekt ekonomiczny koniecznych przemian.

W polskiej literaturze przedmiotu stosunkowo niewiele jest informacji na temat srebrnej gospodarki. Zdaniem S. Golinowskiej „kierunek [...] nazwany srebrną gospodarką polega na ukierunkowaniu podaży odpowiednio do zmieniających się potrzeb różnych grup osób starszych, aby stały się źródłem aktywizacji gospodarczej” [Golinowska 2014, s. 18].

P. Szukalski zaś o srebrnej gospodarce pisze, że „termin ten obejmuje wszelką działalność gospodarczą mającą na celu zaspokajanie potrzeb wyłaniających się z procesu starzenia się ludności” [Szukalski 2012]. Zaproponowane przez oboje autorów definicje mają wspólny mianownik, którym jest gospodarka, będąca, z jednej strony, środkiem do zaspokajania potrzeb osób starszych, z drugiej zaś beneficjentem zmian podyktowanych modyfikacjami po stronie podaży. Propagatorzy srebrnej gospodarki twierdzą, że istnieje konieczność przeorientowania wielu działań z zakresu chociażby rynku pracy, rynku dóbr i usług, rynku finansowego w taki sposób, aby dostrzegając zachodzące zmiany demograficzne, dostosować podejmowane działania do prognozowanych kierunków zmian. Ma to na celu stworzenie szansy na rozwój biznesu dla wielu firm, a jednocześnie stwarza możliwość dostrzeżenia i zaspokojenia specyficznych potrzeb osób starszych oraz istotnie wpływa na decyzje podejmowane przez uczestników rynku pracy.

Analizując istotę srebrnej gospodarki, można wyodrębnić podstawowe strefy jej wpływu, a są nimi:

- 1) rynek pracy, system ubezpieczeń społecznych, system ochrony zdrowia, polityka budżetowa;
- 2) rynek dóbr i usług, a w szczególności wpływ na tworzenie bodźców do powstawania nowej oferty produktowej uwzględniającej potrzeby senioralnej części społeczeństwa;
- 3) sektor pozarządowy, którego działalność jest również ukierunkowana na proces włączenia społecznego seniorów.

Mając na uwadze istotny związek między sferą gospodarczą a zmianami demograficznymi, należy podkreślić, iż problemy gospodarcze są dodatnio skorelowane ze zmianami zachodzącymi w obszarze demografii. Związek ten w sposób bezpośredni przebiega przez pryzmat funkcjonowania rynku pracy, a także polityki budżetowej, w tym sytuacji na rynku ubezpieczeń społecznych. Wzrost odsetka osób star-

szych rodzi pytanie o wielkość podaży pracy, która to z kolei jest ściśle związana z kwestią zabezpieczeń emerytalnych. Zmiany proporcji demograficznych wpływają na funkcjonowanie sektora produkcyjnego i usługowego na skutek ujawniania się nowych potrzeb, zmian dotychczasowych preferencji zakupowych czy konieczności dostosowania strategii działania do zmieniających się warunków rynkowych. Dla przedstawicieli sfery biznesu zmieniająca się struktura popytu na skutek pojawiania się nowych konsumentów jest wyzwaniem i impulsem do rozwoju.

Trzeci sektor gospodarki odgrywa w dobie tak intensywnych przemian demograficznych szczególną rolę. Jako że instytucje *non-profit* mają przede wszystkim charakter misyjny, to zaniebdywana przez sektor publiczny powinność wobec obywateli w postaci troski o równość i sprawiedliwość w dostępie do dóbr i usług, wrażliwość na zgłaszane potrzeby i problemy, wsparcie w sytuacjach kryzysowych stały się przedmiotem zainteresowania instytucji tego sektora.

Zawężając srebrną gospodarkę do wąsko pojmowanego rynku, należy mieć na uwadze jego zróżnicowanie regionalne wynikające ze stopnia zaawansowania starzenia się społeczności lokalnych, przekładające się na skalę i strukturę potrzeb osób starszych. Można jednak wskazać przykładowe segmenty srebrnej gospodarki, których rozwój jest ściśle związany z rosnącą dynamiką starzenia się populacji. Zaliczyć do nich należy:

- technologie informacyjne (IT) w lecznictwie zamkniętym i ambulatoryjnym,
- adaptację mieszkań i usług ułatwiających życie, w coraz większym stopniu opartych na IT,
- promocję samodzielnego życia, również z coraz większym wykorzystaniem IT,
- dziedziny gerontologicznie istotne dla ekonomii zdrowia, w tym technologie medyczne i e-zdrowie, technologie wspierające słuch i wzrok, protetyka i ortopedia,
- edukację i kulturę jako odpowiedź na chęć zdobycia wyższych stopni edukacji i zagospodarowania czasu wolnego,
- IT i media w połączeniu z medycyną, promowaniem niezależności i bezpieczeństwa,
- robotykę usług połączoną z promocją samodzielnego życia w przypadku starszych osób z ciężkimi schorzeniami zdrowotnymi,
- mobilność i promowanie jej elementów, np. bezpieczeństwa ruchu samochodowego,
- wypoczynek, podróże, kulturę, komunikację i rozrywkę,
- *fitness* i *wellness* jako odpowiedź na zwiększanie świadomości zdrowego stylu życia,
- odzież i modę jako przejaw dążenia do integracji społecznej,
- usługi ułatwiające codzienne życie i inne prace domowe,
- ubezpieczenia odnoszące się głównie do form ryzyka właściwych starszemu wiekowi,
- usługi finansowe, zwłaszcza w dziedzinie ochrony kapitału, utrzymania bogactwa i zapobiegania utracie oszczędności [Enste i in. 2008, s. 330-331].

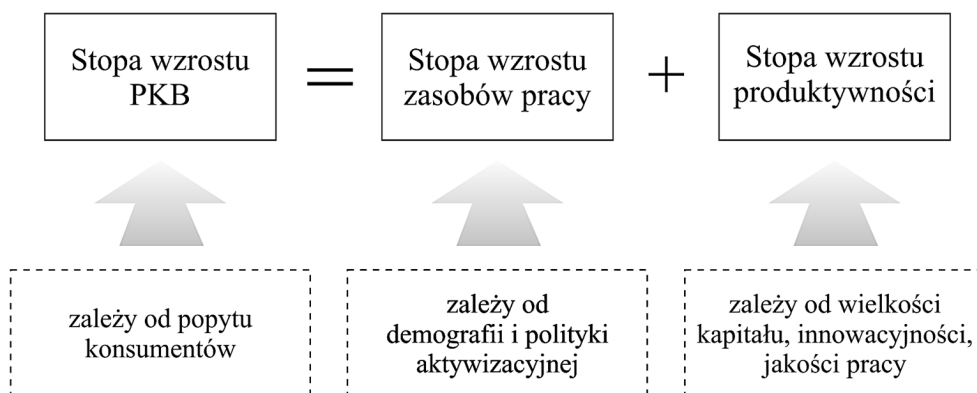
4. Uwarunkowania rozwoju i potencjalne korzyści z wdrożenia koncepcji srebrnej gospodarki

Koncepcja srebrnej gospodarki zakłada, że zarówno zmienne ekonomiczne, jak i społeczne przyczyniają się do uzyskania korzyści z jej wprowadzenia. Elementy społeczne, jakkolwiek bardzo ważne dla jakości życia seniorów, w niniejszej pracy nie są przedmiotem wnikliwej analizy, w przeciwieństwie do aspektów ekonomicznych i wynikających z nich potencjalnych korzyści. Jak już wspomniano, proces starzenia się ludności ma bezpośredni wpływ na gospodarkę, co wynika przede wszystkim ze zmian wielkości podaży pracy, pojawiania się nowych rynków zbytu, rosnących wydatków społecznych przede wszystkim na cele emerytalno-rentowe. Tym niemniej wśród ekonomistów nie ma jednoznacznego poglądu na temat tego, w jaki sposób będzie się zmieniała gospodarka w wyniku starzenia się populacji. W literaturze przedmiotu można się spotkać zarówno z wizjami negatywnego, pozytywnego, jak i neutralnego wpływu tego zjawiska na procesy gospodarcze.

Wizja negatywnego wpływu oparta jest m.in. na dylemacie wynikającym z konieczności podjęcia decyzji o sposobie finansowania rosnących wydatków społecznych. Zdaniem wielu naukowców wzrost obciążenia gospodarki składkami na ubezpieczenie społeczne, podatkami czy innymi paraubezpieczeniowymi wydatkami skutkuje obniżeniem konkurencyjności gospodarki, co z kolei pociąga za sobą zagrożenie braku możliwości finansowania na stałym poziomie potrzeb społecznych ze względu na ograniczoną wielkość budżetu [Szatur-Jaworska 2006, s. 266].

Stopa wzrostu PKB to wypadkowa stopy wzrostu zasobów pracy oraz stopy wzrostu produktywności pracowników. Wielkość zasobów pracy i produktywności zależą od trzech zasadniczych nakładów: rozmiarów kapitału ludzkiego, rozmiarów kapitału w sensie fizycznym oraz innowacji [Nyce, Schieber 2011, s. 163]. Na wielkość zasobów pracy z kolei zasadniczy wpływ mają zmiany i tendencje demograficzne oraz rodzaj prowadzonej polityki aktywizacyjnej na rynku pracy. Przedstawione na rys. 2 powiązania ukazują sposób oddziaływania czynników demograficznych na mechanizmy gospodarcze. Wynika z tego, że proces starzenia się społeczeństw, z którym wiąże się kurczenie się zasobów pracy, może przyczynić się do obniżenia tempa wzrostu PKB.

Wydłużenie aktywności zawodowej oraz działania mające na celu wzrost produktywności pracy są rozwiązaniami postulowanymi w celu uniknięcia negatywnych następstw wynikających ze zmian proporcji demograficznych. W tym kontekście wspieranie rozwoju srebrnej gospodarki jest działaniem ukierunkowanym na zagospodarowanie zasobów pracy i wykorzystanie potencjału osób starszych. Takie podejście wymaga jednak określonych inwestycji w kapitał ludzki i społeczny seniorów, polegających na działalności ukierunkowanej na utrzymanie dotychczasowego stanu wiedzy i kompetencji lub ewentualnym ich poszerzaniu w niezbędnych obszarach, które na skutek wieku mogły się zdezaktualizować.

Rys. 2. Oddziaływanie demografii na makroekonomiczne mechanizmy gospodarcze

Źródło: opracowanie własne na podstawie: [Nyce, Schieber 2011, s. 163].

Analizując wpływ procesu starzenia się na sytuację ekonomiczną kraju, nie sposób nie wspomnieć o dywidendzie demograficznej. Zjawisko to zachodzi wówczas, gdy populacja dojrzewa, znajduje się na początkowym etapie fazy starości, co wpływa na tworzenie się pozytywnych bodźców stymulujących wzrost produkcji. Owe stymulanty wzrostu gospodarczego wywołują [Jurek 2012, s. 70]:

- 1) przejściowy spadek obciążenia demograficznego,
- 2) wzrost poziomu oszczędności i inwestycji w gospodarce.

Zjawisko pierwszej dywidendy demograficznej uwidacznia się na skutek wydłużania się życia i spadku wskaźnika dzietności. W efekcie tych zmian dochodzi do powstania subpopulacji, która w momencie wejścia na rynek pracy zaczyna oddziaływać w silny pozytywny sposób na wielkość produkcji, a to z kolei podnosi wskaźniki aktywności gospodarczej. Takie zjawisko jest przejawem pierwszej dywidendy demograficznej, gdyż roczniki wyżu demograficznego będące teraz w wieku produkcyjnym są w stanie sfinansować wydatki publiczne na cele emerytalne. Pobudza to także konsumpcję, na skutek bowiem spadku dzietności osoby te mają mniejsze wydatki związane z utrzymaniem rodziny. Druga dywidenda demograficzna powstaje wówczas, gdy zarówno pracownicy, jak i politycy dostrzegą konieczność podjęcia działań w kierunku wzrostu oszczędności. Ze względu na rosnące wskaźniki obciążenia demograficznego konieczne jest myślenie strategiczne i dalekowzroczne po to, by w okresie dezaktywacji zawodowej możliwe było utrzymanie standardu życia i konsumpcji na względnie stałym, akceptowalnym poziomie. Wzrost oszczędności sprzyja wzrostowi inwestycji, co z kolei w sytuacji mniejszej liczby osób w wieku produkcyjnym wpływa na podniesienie produktywności pracy [Majdzińska 2011; Jurek 2012, s. 71-76]. Druga dywidenda demograficzna wynika bezpośrednio z wydłużenia się okresu życia i związanego z tym wzrostu odsetka osób starszych w społeczeństwie. Możliwość pozytywnego wpływu na gospodarkę na skutek

ujawnienia się zjawiska dywidendy wymagają współdziałania i planowania ze strony państwa. Polityka oparta na zachętach do oszczędzania oraz na rozwoju systemu emerytalnego bazującego na międzypokoleniowej umowie są czynnikami koniecznymi do ujawnienia się ewentualnych pozytywnych następstw zjawiska dywidendy.

Silny związek między intensywnie zachodzącymi zmianami demograficznymi a sytuacją gospodarczą dostrzega E. Mączyńska [2012, s. 96], twierdząc, że od kierunków i efektywności polityki demograficznej zależą sprzężenia zwrotne między demografią a wzrostem gospodarczym. Mogą one skutkować dodatnimi efektami synergicznymi, gdy są wytwarzane przez kapitał ludzki, ale mogą też charakteryzować się synergią ujemną z powodu chociażby wzrastającego bezrobocia czy narastania deficytu budżetowego. Rodzaj, skalę i wymiar synergii determinuje wiele powiązanych ze sobą czynników, zarówno ilościowych (np. struktura wieku ludności, aktywność zawodowa, struktura wykształcenia), jak i jakościowych (np. poziom edukacji, kwalifikacji, aspekty kulturowe).

W podsumowaniu wykonawczym do publikacji *New waves of growth*, w której eksperci z czterech krajów (USA, Wielkiej Brytanii, Niemiec i Indii) dyskutowali na temat nowych możliwości wzrostu gospodarczego, dużo uwagi poświęcono srebrnej gospodarce jako jednemu z koniecznych kierunków rozwoju. Eksperci przyznali, że wbrew obiegowej opinii, która starzeniu się społeczeństw przypisuje same problemy, należy w nim dostrzec ogromną niewykorzystaną szansę dla wzrostu gospodarczego. Wymaga to jednak wyznaczenia głównych obszarów obserwacji, określenia warunków sukcesu oraz głównych imperatywów organizacyjnych. Dążąc zatem do wykorzystania potencjału, jaki wynika z przeobrażeń struktury wieku populacji, skonkretyzowano powyższe kwestie. Uznano, że do głównych obszarów obserwacji należy zaliczyć: edukację w III wieku, towary i usługi w sektorze wypoczynkowo-rozrywkowym, służbę zdrowia i produkty *wellness*, usługi związane z sektorem zdrowotnym, produkty i usługi finansowe dostosowane do wieku oraz produkty konsumpcyjne uwzględniające wiek.

Ze względu na to, że możliwości wzrostu wynikające ze starzenia się populacji nie zostaną zrealizowane automatycznie, określono warunki, od których zależeć będzie sukces. Wśród nich znalazły się m.in. zwiększenie zasobów pracy poprzez zatrzymanie starszych pracowników na rynku pracy oraz promowanie produktywnego starzenia się. Ponadto działania podmiotów, tj. firm, organizacji społecznych i rządowych, zwiększą szansę na potencjalne korzyści, jeśli będą odpowiednio ukierunkowane – m.in. na dostosowanie środowiska pracy do potrzeb osób starszych, międzypokoleniową dyfuzję wiedzy i doświadczeń, stosowanie zaawansowanych analiz do przewidywania potrzeb z uwzględnianiem np. zmiennych wieku [*New waves of growth...* 2011, s. 8-9].

Odnosząc się do tezy zawartej we wstępie, należy stwierdzić, iż wspomniane działania nie oznaczają tylko korzyści dla osób starszych, ale stają się źródłem rozwiązań skierowanych do szerszych grup zróżnicowanych wiekowo. Jak pokazują badania przeprowadzone w Japonii, starzenie się konsumentów wymusiło uwzględ-

nienie tego faktu w strategii działania firm, jednakże nie stało się to kosztem pozostałego grona odbiorców. Na rynku firmy realizują kilka innowacyjnych strategii ukierunkowanych na:

1. Rozwój i sprzedaż produktów i usług skierowanych głównie do osób starszych – tzw. *unique solutions*.

2. Przystosowanie produktów i usług szczególnie do potrzeb osób starszych – tzw. *extended solutions*.

3. Rozwój produktów i usług mających charakter ponadczasowy, neutralnych ze względu na wiek, które są atrakcyjne zarówno dla osób starszych, jak i młodych, sprzyjając przy tym międzypokoleniowej integracji konsumentów – tzw. *universal solutions* [Kolhbacher, Herstatt, Schweisfurh 2011, s. 4-5].

Zaproponowane wytyczne sprzyjające odnoszeniu korzyści gospodarczych na skutek wykorzystania potencjału srebrnej gospodarki są adekwatne także do warunków Polski, gdzie zarówno w obszarze rynku pracy, rynku edukacyjnego, ubezpieczeniowego, zdrowotnego, jak i rynku nowych usług i produktów istnieją nowe możliwości. Ich wykorzystanie zależy jednak od ich dostrzeżenia i właściwego zagospodarowania.

Ekonomiczne korzyści wynikające z wdrażania koncepcji srebrnej gospodarki przybliży S. Golinowska [2014, s. 28], twierdząc, że polegają one na uruchomieniu czynników popytowych i podażowych tkwiących w starszej części populacji. Do czynników popytowych zalicza siłę nabywczą i wielkość konsumpcji seniorów, które to zmienne odgrywają istotną rolę w kształtowaniu wzrostu gospodarczego. Z kolei czynniki podażowe reprezentowane przez osoby starsze to dłuższa praca, wyższe kwalifikacje, doświadczenie i stabilizacja życiowa.

5. Zakończenie

Zarysowane w pierwszej części niniejszego opracowania tendencje demograficzne nie pozostawiają złudzeń co do tego, że starzenie się populacji będzie stanowiło dla większości krajów Starego Kontynentu kluczowe wyzwanie w bliższej i dalszej perspektywie. Już dzisiaj duża część z nich podejmuje działania umożliwiające adaptację do nowych realiów demograficznych. W poszukiwaniu nowej ścieżki rozwoju społeczno-ekonomicznego coraz częściej uwaga kierowana jest na koncepcję srebrnej gospodarki, zakładającej pozytywne spojrzenie na konsekwencje procesu starzenia się ludności. U jej podstaw znajduje się przekonanie, iż szybko rosnąca liczebnie populacja osób starszych może stanowić źródło potencjalnych korzyści dla gospodarki i społeczeństwa.

Z ekonomicznego punktu widzenia osoby starsze reprezentują bowiem coraz istotniejszą grupę potencjalnych konsumentów, posiadających znaczną siłę nabywczą. Stanowią również grupę, która może w sposób istotny uzupełnić niedobory zasobów pracy będące efektem niskiej dynamiki przyrostu populacji w Europie, wymaga to jednak dostrzeżenia potencjału, którym dysponują. Kraje mające już pewne

doświadczenia we wdrażaniu srebrnej gospodarki zwracają uwagę na potrzebę zdiagnozowania potrzeb i sytuacji osób starszych przede wszystkim na poziomie regionu. Wnikliwa analiza skali i struktury potrzeb stanowi punkt wyjścia przy określaniu strategii działania ukierunkowanej na polepszenie jakości życia seniorów, jak również wykorzystanie ich międzypokoleniowego potencjału.

Literatura

- Commission of the European Communities, 2005, *Green Paper: Confronting demographic change: a newsolidarity between the generations* (COM(2005) 94 final), Brussels: EU COM.
- Commission of the European Communities, 2006, *The demographic future of Europe – from challenge to opportunity* (COM(2006) 571 final), Brussels: EU COM.
- Commission of the European Communities, 2009, *Dealing with the impact of an ageing population in the EU(2009 Ageing Report)* (COM(2009) 180 final), Brussels: EU COM.
- Enste P., Naegele G., Leve V., 2008, *The Discovery and Development of the Silver Market in Germany*, [w:] Kohlbacher F., Herstatt C. (eds.), *The Silver Market Phenomenon. Business Opportunities in an Era of Demographic Change*, Springer Verlag, Heidelberg.
- Golinowska S., 2014, *Srebrna gospodarka – element strategii rozwoju regionalnego*, Małopolskie Studia Regionalne nr 2-3/31-32/2014.
- Jurek Ł., 2012, *Ekonomia starzejącego się społeczeństwa*, Difin, Warszawa.
- Klimczuk A., 2011, *Transfer technologii w kształtowaniu srebrnej gospodarki*, [w:] Grzybowski M. (red.), *Transfer wiedzy w ekonomii i zarządzaniu*, Wydawnictwo Uczelniane Akademii Morskiej w Gdyni, Gdynia.
- Kohlbacher F., Herstatt C., Sweisfurth T., 2011, *Product Development for The Silver Market* [w:] Kohlbacher F., Herstatt C. (eds.), *The Silver Market Phenomenon. Marketing and Innovation in the Aging Society*, Second Edition, Springer Verlag, Heidelberg.
- Kohler H-P., Billari F.C., Ortega J.A., 2006, *Low Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options*, [w:] Harris F.R. (ed.), *The Baby Bust: Who will do the Work? Who Will Pay the Taxes?* Lanham, MD, Rowman & Littlefield Publishers.
- Kotowska I.E., Józwiak J., 2012, *Nowa demografia Europy a rodzina*, Roczniki Kolegium Analiz Ekonomicznych, z. 28.
- Majdzińska K., 2011, *Dywidenda demograficzna – przykład Polski*, [w:] Osiński J. (red.), *Współczesne problemy demograficzne. Rzeczywistość i mity. Ujęcie krajowe, regionalne i globalne*, Oficyna Wydawnicza SGH, Warszawa.
- Mączyńska E., 2012, *Sytuacja demograficzna jako element globalnie naruszonej równowagi*, [w:] Strzelecki Z., Potrykowska A. (red.), *Polska w Europie – Przyszłość demograficzna*, Rządowa Rada Ludnościowa, Warszawa http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/POZ_Polska_w_Europie.pdf (dostęp: 1.05.2015).
- New waves of growth. Unlocking opportunity in the multi-polar world*, 2011, Oxford Economics, <http://www.accenture.com/SiteCollectionDocuments/PDF/Accenture-Institute-High-Performance-New-Waves-of-Growth.pdf#zoom=50> (dostęp: 30.04.2015).
- Nyce S.A., Schieber S.J., 2011, *Ekonomiczne konsekwencje starzenia się społeczeństw*, PWN, Warszawa.
- Okólski M., 2010, *Wyzwania demograficzne Europy i Polski*, Studia Socjologiczne, nr 4.
- Probabilistic Population Projections based on the World Population Prospects: The 2012 Revision. Population Division*, 2014, United Nations, DESA, ST/ESA/SER.A/353, <http://esa.un.org/unpd/ppp/>.

- Strzelecki Z., 2013, *Demograficzne wyzwania: Świat, Europa, Polska*, IX Kongres Ekonomiczny, <http://www.pte.pl/kongres/referaty/Strzelecki%20Z/Strzelecki%20Z.%20-%20DEMOGRAFICZNE%20WYZWANIA%20%C5%9AWIAT,%20EUROPA,%20POLSKA.pdf> (dostęp: 1.05.2015).
- Szatur-Jaworska B., Błędowski P., Dziegielewska M., 2006, *Podstawy gerontologii społecznej*, Oficyna Wydawnicza Aspra-Jr, Warszawa.
- Szukalski P., 2007, *Potencjał ludnościowy Europy w perspektywie roku 2050*, [w:] *Europa w perspektywie roku 2050*, Polska Akademia Nauk, kancelaria PAN, Komitet Prognoz „Polska 2000 Plus”, Warszawa.
- Szukalski P., 2012, *Srebrna gospodarka*, Demografia i Gerontologia Społeczna, Biuletyn Informacyjny, nr 7.
- Van de Kaa D.J., 2008, *Demographic transitions*, [w:] Zeng Yi (ed.) *Demography, Encyclopedia of Life Support Systems* (EOLSS), Developed under the Auspices of the UNESCO (Oxford, UK: Eolss Publishers), <http://www.eolss.net> (dostęp: 25.04.2015).
- World Population Prospects: The 2012 Revision Volume I: Comprehensive Tables*, 2013, United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division.